

תוכן העניינים

1	פתח דבר
3	על הספר, המקורות והגישה המחקרית
7	על כתיב ומושגים
10	מבוא
10	תנועת החלוץ בפולין והעלייה לארץ ישראל
13	חקר הציונות והחלוץ בפולין
16	הציונות כתנועה טרנס-לאומית, חוצה גבולות
25	פרק ראשון: גשרים רעועים: החלוץ והעלייה הרביעית
26	טרם העלייה הרביעית
29	מיסוד הקשרים: החלוץ, תנועת הפועלים בארץ ישראל והשליחים
36	אליהו גולומב בפולין
39	העלייה הרביעית
46	תחרות על סרטיפיקטים
52	התחרות בתוך תנועת הפועלים ובין השליחים לחו"ל
60	ירידת מעמדו של הקיבוץ בעלייה הרביעית
63	התגבשות מנגנון השליחות: סיכום
67	פרק שני: משבר העלייה הרביעית ומיסוד הקשרים עם הקיבוצים
68	ההכשרה בקליסוב והקמת קיבוץ קלוסובה
76	הקיבוץ הקבוע בגולה
87	"זה ביתנו": קלוסובה כקיבוץ פתוח והבאים בשעריו
93	חיי יום יום בקיבוץ
104	אופוזיציה וביקורת פנימית
108	דרך לרבים או דרך למעטים? סיכום

112	פרק שלישי: פולחן העבודה: ייצוגים סמליים של קיבוצי ההכשרה
113	קיבוץ ההכשרה כסמל
115	ניפוץ אבנים במרכז העיר
125	בגדי החלוצים
134	קיבוץ וקהילה
138	קיבוצי הכשרה וקיבוצי לומדים
146	פולחן העבודה
152	עולם המושגים החלוצי: שאילה ופרשנות מחודשת
152	הכשרה
156	חלוץ
159	עבודה
162	ההכשרה כסמל ציוני סוציאליסטי: סיכום
165	פרק רביעי: סניפי החלוץ בשנות ההמתנה 1928–1932
165	ציפייה דרוכה או נדידה גדולה
168	מנהיגות וציבור בעיתונות החלוץ
176	חגיגות עשור והכנות לעלייה החמישית
180	תרפ"ט: התאוששות וקץ הדמוקרטיה
183	שנות ההמתנה וחזרתה של היידיש
188	בסניפי החלוץ
196	דחיית האתוס הקיבוצי בסניפים: סיכום
	פרק חמישי: מעלייה המונית לפוליטיקת המונים:
199	החלוץ בעלייה החמישית
200	ראשית העלייה החמישית
202	1932 — שנת המפנה
209	הגידול ההמוני של החלוץ
216	עלייה ופוליטיזציה
222	העימות בברנוביץ' והשלכותיו
234	מסע הבחירות של בן גוריון לקונגרס הציוני ה־18
243	המנהיג והציבור

246	בן גוריון והחלוץ
252	המטה להפצת שקלים
255	הבחירות לקונגרס בעיירה ביילסק-פודלאסקי
259	חלחול הפוליטיקה לחיי היומיום
262	הניצחון
269	כינון ההגמוניה של השמאל הציוני: סיכום
272	פרק שישי: נהיה כולנו חלוצים?
272	לאחר הניצחון
273	פחד ההמון
276	הביקורת של ברל כצנלסון על ההכשרה
286	גילוי הפוליטיקה: הנהגת החלוץ לאחר הניצחון
287	המרכז והסניפים
292	ציבור ללא רועה: סיכום
294	פרק שביעי: "נעליים בלי סוליות"
296	הקיבוצים ההמוניים בפולין
300	הסניפים לאחר הבחירות
303	חיים חלוציים בסניף אחד
309	היחסים עם המרכז
311	הפועל ביילסק: פנאי ובילוי
315	משבר ההכשרה
316	אהבה ועלייה: הדרך לארץ ישראל, 1935–1938
332	הזרם המרכזי של החלוץ: סיכום
	סיכום
334	תנועה חוצה גבולות
343	רשימת המקורות
367	מפתח

פתח דבר

לולא [עולי פולין] לא היו לנו בכל ארץ ישראל אלא אידיאליזם רוסי מהפכני ומודות אחרונות של בגדיים גרמנים וכלבי־חיק, רק לא עם. כי בעוד שאחרים מביאים עמם מעלות מביאים יהודי פולין את "עמך".
שלום אש'

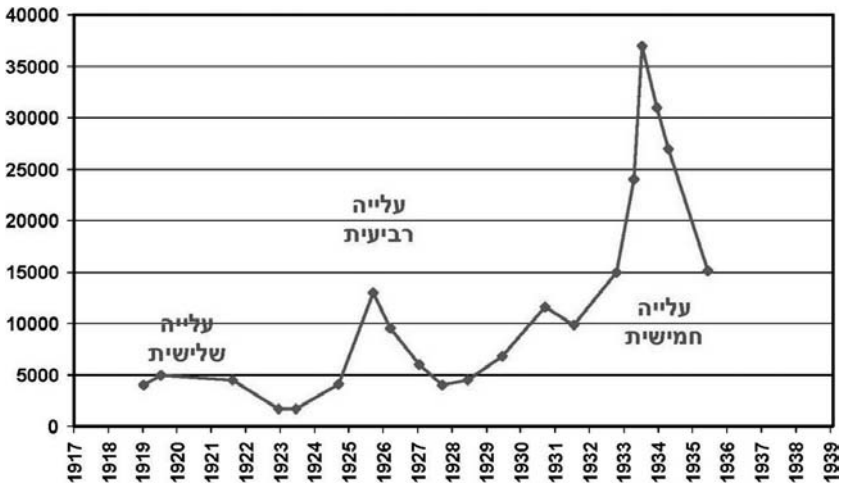
עלייתה של תנועת העבודה להנהגת התנועה הציונית בעשור שלפני השואה עיצבה את הציונות לשנים רבות. כיצד בנתה וכיססה תנועה העבודה את מעמדה זה? ספר זה מגולל את סיפורה של תנועת החלוץ בפולין, תנועה ציונית סוציאליסטית שסחפה אחריה המונים. הספר בוחן כיצד נעשתה תנועת העבודה למנהיגת הציבור הציוני הגדול בפולין, ומה הייתה תרומתה של תנועת החלוץ לכך שתנועת העבודה בארץ ישראל הגיעה למעמד של בכורה בתנועה הציונית. מה הביאו יהודי פולין לארץ ישראל בין שתי מלחמות העולם? האם, כדברי שלום אש, הם היו "עמך" ותפקידם העיקרי היה מילוי השורות בתנועות ובארגונים שהקימו בה יוצאי רוסיה?

הספר משלב את סיפורה של הציונות בפולין עם סיפורו של היישוב היהודי החדש בארץ ישראל, עוסק בקשרים בין תהליכים שהתרחשו בפולין ובארץ, ומראה כיצד מעמדה המתחזק של תנועת העבודה בתנועה הציונית לא נבע רק מתהליכים פנימיים בפולין או בארץ ישראל אלא גם מן הקשרים בין התנועות.

שלוש סוגיות עיקריות נבחנות בספר. הראשונה היא המתח בין השאיפות הסותרות של תנועת החלוץ בפולין: מצד אחד שאף החלוץ להיות אוונגרד של אידיאליסטים מפלסי דרך במולדת הנידחת, שיבנו את הארץ ויכינו את התנאים לעלייה רחבה של יתר העם. מהצד האחר שאף החלוץ להיות תנועה המונים גדולה ופתוחה לכל צעיר וצעירה. המתח בין חלוציות להמוניות ליווה את התנועה כל

1 שלום אש, "תל אביב", ידיעות עירית תל אביב, 3-4 (1936): עמ' 117.

שנותיה, והשפיע על היחסים בין מנהיגותה לחברים מן השורה. הגאות בעלייה לארץ ישראל הפכה את החלוץ לתנועת המונים לפרקי זמן קצרים, שאחריהם הידלדלה העלייה ואף פסקה והתנועה הצטמצמה (תרשים 1). מה היו אפוא מאפייניה של אותה תנועת המונים חלוצית.

תרשים 1. מספר חברי החלוץ בפולין, 1919-1939 (מבוסס על נתונים המובאים לאורך הספר ועל אומדנים שלי)

הסוגיה השנייה היא מערכת הקשרים שנרקמה בין החלוץ בפולין לבין תנועת הפועלים הארצישראלית. מי היו הדמויות המובילות שעיצבו קשרים אלה, מה היו מטרתיהם, ובאילו אמצעים השתמשו כדי לאפשר מרחב חדש של הכרעות בתנועה הציונית הסוציאליסטית, שאינו רק פולני או ארצישראלי? כיצד השפיעו התנודות בהגירה על המעורבים בעידוד העלייה בפולין ובארץ ישראל ועל היחסים ביניהם? כיצד נעשתה תנועת הפועלים הארצישראלית, שהחלה את דרכה כשלוחה של המרכז הציוני במזרח אירופה, למרכז של התנועה הציונית סוציאליסטית בתפוצות. הסוגיה השלישית הנידונה בספר היא עליית מעמדה של תנועת הפועלים הארצישראלית להנהגת התנועה הציונית. ניצחונה על הימין הרביזיוניסטי, יריבה העיקרי בשנות השלושים של המאה העשרים, היה מהלך בינלאומי שנסמך על התשתית התנועתית שהוקמה הן בתפוצות והן בארץ ישראל. סוגיה זו מתמקדת ביחסי הגומלין שבין מרכזי התנועה, ומראה כיצד השפיעה הכפפת התנועות בפולין ובאירופה להנהגה הארצישראלית על המערכת הציונית בכללותה.

על הספר, המקורות והגישה המחקרית

הספר נפתח במשבר העלייה השלישית כרקע לעלייה הרביעית ומסתיים בשנה שלאחר גל העלייה החמישית, עם התפוררות התנועה ההמונית בפולין. מבנהו כרונולוגי-תמטי משולב. הפרקים סוקרים את התפתחות תנועת החלוץ בציר הזמן. כל פרק מתמקד בסוגיה מרכזית, שבאמצעותה מובלט היבט מסוים בתולדותיה, כגון הקמת הארגון העולמי של החלוץ, כינון מערך השליחים הקיבוצי, התגובות להפצת האידיאולוגיה הקיבוצית, הבחירות לקונגרס הציוני ודמותה של תנועת ההמונים החלוצית. שלושת הפרקים הראשונים עניינם שלבים שונים של גאות ושפל בגל העלייה הרביעית, וארבעת הפרקים האחרונים עוסקים בהתפתחותו של גל העלייה החמישית עד לדעיכתו. לתקופת ייסודו של החלוץ על רקע אירועי מלחמת העולם הראשונה התייחסתי רק לפי הצורך.

בשנים 1937–1939 דעכה העלייה והציונות נדחקה למקום משני בחיי יהודי פולין. מוקדי הפעילות שבו אל הזירה הפולנית בצל האלימות הגוברת כלפי יהודים והתערערות מעמדם האזרחי. בשנים אלה לא חלו שינויים משמעותיים בדפוסים של קשרי החלוץ עם היישוב, ולכן בחרתי להסתפק בתיאור חוויית ההכשרה בקרב המעטים שנותרו בתנועה בפולין ובחוויית העולים ארצה. ב-1929 הצטרפו תנועות הנוער השומר הצעיר וגורדוניה למרכז החלוץ בפולין, אך שמרו על מסגרות נפרדות בתוכן. משלב זה אני דנה בתנועה הכללית ("הגוש הכללי"), שמנתה את רוב חברי החלוץ, ולא בתנועות הנוער.

הציר המרכזי של הספר הוא היחסים המתהדקים של החלוץ בפולין עם ארגוני הפועלים בארץ ישראל, והניסיון ליצור תנועת המונים חלוצית בגולה. תנועת החלוץ, שחרטה על דגלה את סיסמת ההמוניות, שאפה להלך בגדולות ולהאיץ את הגשמת הציונות — להוציא את האידיאליזם החלוצי מחוגי הצרים אל המרחב הגדול של הציבור היהודי בפולין, ולמשוך לשורותיה רבבות חברים ותומכים. האם עמדה ביעדים שהציבו מייסדיה? אידיאל העבודה הגופנית של החלוץ היה חלק משיח יהודי-פולני רחב יותר על פרולטריוזיה (מעבר לעבודה שכירה), על רקע תהליכי המודרניזציה ושינויים חברתיים עמוקים. הוא הופיע כחלק משאלת הפרודוקטיביזציה (העדפת היצרנות והחקלאות על פני המסחר), שהועמדה במרכז החיים היהודיים באירופה החל מאמצע המאה השמונה עשרה.²

2 ראו למשל, גרנצסקה-קדרי, עובדים יהודים בפולין; אלמוג, פרודוקטיביזציה, פרולטריוזיה.

מימוש אידיאל העבודה הלכה למעשה בתנועת החלוץ והחלוציות שצמחה בפולין נידונים בספר.

הרכבה האנושי של תנועת החלוץ הוא הזדמנות לבחון את הסיפור הציוני לא רק מנקודת מבטם של האידיאולוגים ומנהיגי התנועה, אלא גם מזו של חברים מן השורה. מה משך רבבות צעירים לתנועה ומדוע נטשו אותה? כיצד הבינו את תפקידה של התנועה ואת תפקידם בתוכה? התרבות העממית שהתפתחה בסניפי החלוץ ובהכשרות מציגה חוויה ציונית שנוצרה מחוץ לחוגי הפעילים המסורים.

מחקר מסוג זה מציב אתגרים מתודולוגיים בשל מיעוט המקורות הזמינים. המחסור חמור במיוחד עקב אובדן המקורות עם הקהילות היהודיות שנספו בשואה. ארכיון החלוץ בפולין נהרס בשבוע הראשון למלחמת העולם השנייה.³ בארכיונים ממשלתיים מקומיים בפולין פזורים דוחות על פעילות של ארגונים יהודיים, ביניהם החלוץ, אך חומרים אלה אינם מקוטלגים ומרוכזים.⁴ אתגר נוסף מציבה המורכבות התרבותית של החברה היהודית ברפובליקה הפולנית, על זרמיה הדתיים, הלשוניים והאידיאולוגיים השונים. ספר זה אינו מתיימר להציג תמונה מלאה או ממצה שלה, אלא להאיר בה היבטים חדשים שעדיין לא נחקרו.

המקורות העיקריים שעליהם מבוסס הספר כוללים תכתובות, קטעי עיתונות, עדויות בנות הזמן (אוטוביוגרפיות), חומרים אישיים ועדויות מאוחרות (זיכרונות), בעברית וביידיש. הוספתי מידע מתוך ראיונות שערכתי עם ילדיהם של כמה חברי החלוץ שעלו ארצה. רבבות מסמכים השתמרו בהתכתבות הענפה שהתנהלה בין פעילי החלוץ לאישים ומוסדות בארץ. השתמרותם האקראית של המקורות מותרה שאלות רבות עלומות, ואולם מתוך החומר הקיים עולים בבירור תהליכים ודפוסים שנוצרו בשנות הגאות בעלייה ובשנות השפל שלה, ובהם הפער העמוק ששרר בין רוב החברים ובין הפעילים.

מכיוון שארכיון החלוץ אבד, לא השתמרה התכתובת של הסניפים עם מרכז התנועה בוורשה. אובדן זה מציב קושי בחקר התנועה, ובפרט בחקר הסניפים.

3 ראו ידיעה בצרור מכתבים, 4.1.1940, עמ' 24, כולל פנייה לאיסוף חומרים מחברים בארץ.
4 הדוחות המרכזיים, המצויים בארכיון המרכזי המודרני של פולין בוורשה, מספקים מידע כללי ולא תמיד מדויק. ראו למשל קטע ברוח על ענייני מיעוטים בארכיון משרד החוץ מהרבעון האחרון של 1934 (MSZ (Ministerstwo Spraw Zagranicznych), #2349, Sprawozdanie z życia mniejszości za IV kw 1934, pp. 104–106.

המקורות שעמדו לרשותי נכתבו בידי גרעין פעילים מצומצם והם משקפים את מעשיהם ואת השקפתם. מקורות בודדים מאת חברים מהשורה מאפשרים להתייחס גם לנקודת המבט שלהם. מבין כ־650 סניפי החלוצין בפולין איתרתי ארכיון נדיר אחד של סניף בעיירה ביילסק־פודלאסקי, שהופקד בארכיון יווא בוילנה לפני השואה, וכעשרים אוטוביוגרפיות של חברי התנועה שחברו בשנות השלושים.⁵ בייחוד היו לי לעזר המאספים של גופי ההכשרה בפולין, שמאגדים מאות עדויות.⁶ אף שנכתבו עשרות שנים מאוחר יותר, ולאחר השואה, הם מעניקים שפע מידע ומגוון נרטיבים אישיים. ספרי יזכור של קהילות שונות סייעו לי, בשימוש זהיר, להשלמת מידע, למרות מגמתם הנוסטלגית ומרחק הזמן, שכן פעמים רבות הם מקור יחיד. אלפי העדויות שלוקטו בהם ממאות עיירות מלמדים על מידת הפופולריות של החלוציות ועל ואופיה העממי.

חקר החלוצין כתנועת המונים מצריך שילוב בין גישה הבוחנת את מנהיגות התנועה ואת הערכים שביטאו הדגמים הארגוניים שעיצבה ובין מחקר חברתי ותרבותי שלה, תוך התייחסות לחוויות החברים בה ולשאיפותיהם. בספר מוצגות דמויות מדרגי הביניים ודמויות בלתי מוכרות מחברי השורה, לצד כמה דיונים מפורטים בפעילות מקומית המעשירים את הפרסקטיבה הכוללת. בעזרתם נותחו התהליכים החברתיים הפנימיים בתנועה, הנסיבות שבהן תפקדו הפעילים, השקפתם, מידת חלחולה של האידיאולוגיה שעיצבה המנהיגות ברחבי התנועה והגורמים להצלחתה או לכישלונה. לשם כך עשיתי שימוש במגוון שיטות מחקר מתחומי ההיסטוריה החברתית וחקר התרבות העממית, כגון ניתוח ארגוני, שימוש במקרי מחקר, פרשנות סמלית, חקר פוליטיקת המונים והיסטוריה של המושגים. הדיונים האידיאולוגיים מוארים באמצעות גישה תרבותית ומבט לעבר חברים מן השורה, ניתוח אירועים והחלטות שעיצבו את פני התנועה, ופרקטיקות שמהן הורכבו חיי חבריה הלכה למעשה.

אחת הסוגיות המרכזיות בתולדות החלוצין היא אימוץ דגם הקיבוץ. העתקתו של הקיבוץ מארץ ישראל לפולין ולארצות נוספות הוצגה עד כה במחקר כיוזמה מקומית

5 ראו גם בקבצים שפורסמו: בסוק ע', *עלילות נעורים*; Shandler, *Awakening Lives*; 6 אבן־שושן, *הקיבוץ ע"ש ברוכוב*; סגל ופיאלקוב, *בשדמות גרוכוב*; ספר קלוסובה; זילברשייד ופיאלקוב, *תל חי: קיבוץ הכשרה בפולין*; סגל, *שחריה*. השתמשתי בעיקר בקבצים של קלוסובה, שחריה ותל חי. מאספי התנועה בעברית וביידיש נערכו בידי בסוק מ', *ספר החלוצין* ושפיומאן, *חלוצים אין פוילן*.

"מלמטה", בהתאם להיסטוריוגרפיה ולמיתוס של התנועה הקיבוצית.⁷ הצגה זו זוכה לבחינה מחודשת בספרי באמצעות הממד הפוליטי והסוציולוגי של רשתות הפעילים הטרנס-לאומיות, חוצות הגבולות, שעמדו בראש הארגון. הללו מראים שיד מכוונת פעלה כדי להעביר החלטות מקומיות שעיצבו את דרכו של החלוץ בפולין, וכיצד הדבר נעשה (להלן בפרק הראשון). ההיבטים הפוליטיים מצד אחד, ונקודת המבט של חברי השורה מהצד האחר, מציגים מתח פנימי בלתי פוסק בהחלוץ בין הממד המקומי הפולני לממד הארצישראלי. שתי נקודות המבט מראות יחד כיצד משלב מסוים הוכשר גרעין הפעילים של החלוץ על ידי שליחי הקיבוצים בארץ, וכיצד הוא פעל מטעמם והפיץ את רעיונותיהם (בפרק השני). בהמשך לכך בדקתי את האופן שבו אומצו הערכים הללו על ידי צעירים בקיבוצי ההכשרה בפולין (הפרק השלישי). ניתוח מבנה המנהיגות מציע הסבר להבנת היחסים שהתפתחו בתוך התנועה בין ההנהגה לחברים מן השורה בסניפים (פרק רביעי). אני מראה כיצד מוקד קבלת ההחלטות עבר בהדרגה מהחיים הפנימיים של החלוץ אל הגורמים ביישוב שהיו מעורבים בהנהגתו, וכיצד מוסדו ההשפעות החיצוניות הללו. בפרקים החמישי והשישי אני מציעה תיאור מפורט של הקשרים הללו ובוחנת את השפעתם המכרעת על המערכת הפוליטית הציונית בפולין ובכלל, את תפקידם ביצירת ההגמוניה של מפא"י, ואת מגבלותיהם. הפרק השביעי מוקדש לנקודת המבט של רוב חברי החלוץ ועולי התנועה, שאימצו את ערכי השמאל הציוני אך לא את דרך החיים הקיבוצית.

הספר מבקש לתרום להבנת תהליכי בינוי האומה והחברה הישראלית על ידי בחינת זיקתם לתהליכים בקהילות שמהן הגיעו העולים. ביקשתי לחבר את חקר היישוב לתהליכי השינוי המרתקים שעברה יהדות פולין, ואת התפקיד המרכזי שמילאו היחסים בין השניים. מחקרים שקישרו בין ארגונים יהודיים וציוניים בתפוצות ובין ארץ ישראל, כמו עבודותיהם של דרק פנסלר וקובי מצר, שהראו כיצד הוקמו בפזורה מפעלי מימון והתיישבות בארץ ישראל עד מלחמת העולם הראשונה ומיד

7 באופן דומה מתוארת יצירת קיבוץ העלייה שנתיים קודם לכן. אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין, א, עמ' 438-471. אופנהיים לא מתייחס לכך שמנהיג הקיבוץ הקבוע הראשון בפולין הוכשר על ידי משלחת קיבוצית מהארץ (להלן בפרק שני). ראו גם אוטיקר, תנועת החלוץ בפולין, עמ' 85-94, בייחוד עמ' 93; שריד, החלוץ בפולין, עמ' 360-399, ואילו מנדלסון מזהה בטעות את השליח הראשון מארץ ישראל, מאיר בוגדנובסקי, כ"מנהיג נודע בפולין". מנדלסון, התנועה הציונית בפולין, עמ' 246-251 (ראו להלן בפרק ראשון).

לאחריה (כ"ח, הברון רוטשילד, יק"א, ההסתדרות הציונית וקרן היסוד).⁸ ספרי מציג מגמה משלימה, המראה כי לאחר מלחמת העולם הראשונה החלה תנועת העבודה הארצישראלית לפעול להקמת רשת ארגונים שמרכזם בארץ ישראל ומטרתם להפעיל ולכוון ציונים ויהודים בגולה. החלוץ היה אחד הדגמים שיצרה תנועת העבודה, אולי המוצלח שבהם, המלמד על תהליך הקמתה של הרשת הטרונס-לאומית.

תנועת העבודה בנתה את ההגמוניה שלה בתנועה הציונית בשנים 1929–1935, במקביל לשקיעתה של הציונות הכללית. תהליך זה היה החרף ביותר בפולין. בשנים אלה התחרו גורמים חדשים, מימין ומשמאל, על הנהגת התנועה הציונית העולמית. ניצחון השמאל הסוציאליסטי על הימין הציוני באירופה הוא סיפור יוצא דופן על רקע התחזקות הימין ברחבי היבשת באותן שנים.

על כתיב ומושגים

השתמשתי במונח "פולין" כפי שהיה מקובל בתנועה הציונית ביחס למרכז ומזרח פולין בלבד, שבהם פעלה "ההסתדרות הציונית בפולין" כארגון נפרד מ"ההסתדרות הציונית בגליציה". במקרים שהתייחסתי למדינה כולה השתמשתי במונח "הרפובליקה השנייה של פולין", אם הדבר לא השתמע בבירור מההקשר. המונח "גולה" היה שגור בלשון בני הזמן, והשתמשתי בו גם אני, יחד עם המושגים תפוצות, חוץ לארץ ופזורה כמילים נרדפות, בלי לייחס להם משמעות אידיאולוגית. במקומות רבים נקטתי לשון מקוצרת במונח "החלוץ" (ללא מירכאות) לציון שם התנועה ובנגזרותיו: להחלוץ, בהחלוץ וכו'. בתקופה הנחקרת התנהלה התנועה הציונית על פי לוח השנה העברי לקביעת תקציבים, בחירות ומכסות עלייה. לנוחות הקורא השתמשתי בתאריכים לועזיים, אך לפעמים השתמשתי בשנים עבריות שכן הן תחמו בצורה מדויקת יותר את פרקי הזמן המתוארים. בציטוטים השתמשתי בכתיב מלא. כל ההערות בסוגריים רבועים הן שלי. התרגומים מידיש הם שלי, אלא אם מצוין אחרת.

* * *

8 מצר, הון לאומי לבית לאומי; פנסלר, תכנון האוטופיה הציונית. ראו גם קצבורג-יונגמן, נשים ציוניות באמריקה.

ספר זה מבוסס על עבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטת תל אביב בהנחייתה של פרופ' אניטה שפירא. ברצוני להודות לאניטה על השציעה לי את נושא העבודה, ועל היד החופשית שנתנה לי ללכת לאיבוד בסבך המחקר ולמצוא את דרכי. אני מודה לה על תמיכתה האיתנה לאורך התהליך.

תודה למוֹרֵי מהאוניברסיטה העברית ב"ז קדר ויוסף קפלן, וללארי דיקי (Laurence Dickey) מאוניברסיטת ויסקונסין, על שעוררו בי את האהבה למחקר ההיסטורי והראו לי את דרכיו.

אני מודה למוֹרֵי־ידידי אורי כהן, סקוט אורי ומאיר חזן, על השאלות הקשות והעצות הטובות. תודה לד"ר פנסלר ולדוד אנגל על ההערות הבונות. לעמיתי ללימודים קמיל קיאק (Kamil Kijek) על השיחות המרתקות והוויכוחים הסוערים, ולדניאל הלר על שחלק עמי תובנות ומקורות. תודתי לאנשים שקראו טיוטות של פרקים והעירו: אורית רוזין, נעה ידלין, גיא מירון, קן מוס, שלום רצבי, מוטי זלקין וחברי הפורום לחוקרים צעירים של המכון לחקר הציונות וישראל באוניברסיטת תל אביב. לדוד אסף, מרצ'ין וודז'ינסקי, אברהם נוברשטרן וחוי דרייפוס על הסיוע הנפלא לפולין ועל העידוד. לדנה טבצ'ניק, דניאלה הוכבאום ועדי יונה על העזרה לקראת קו הסיום.

אני מודה ליעל שוהם, צפרה דן, גדי כפיר וניצה שטרנהיים ז"ל, על שהעמידו לרשותי חומרים אישיים של הוריהם וסיפרו לי את סיפור חייהם.

ספר זה רואה אור הודות למלגת המכון לישראל בווינגטון. אני מודה לאיתמר רבינוביץ' ולארי רוט על האפשרות להתפנות לכתביה ולהרחיב אופקים. למאיר חזן, ראש המכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים וייצמן באוניברסיטת תל אביב, ולראש מכון טאוב לחקר ישראל באוניברסיטת ניו יורק, רון צוייג, על שאירחו אותי לבת-ר-דוקטורט בתקופת העבודה על הספר. תודה לגיא מירון מהאוניברסיטה הפתוחה על שאירח אותי לבת-ר-דוקטורט בשלבי הסיום. למנכ"ל מאגנס יהונתן נדב, ולעורכת הלשונית אילנה שמיר על הטיפול המסור והעבודה המקצועית בהבאת כתב היד לדפוס. תודתי לקרן הלאומית למדע על מענק הסיוע למימון הוצאת הספר.

מספר מלגות סייעו לי להקדיש עצמי למחקר המוצג כאן. בראש ובראשונה אני מודה למלגת נתן רוטנשטריין של המועצה להשכלה גבוהה. אני מודה לפרסים ולקרנות שהוענקו לי מטעם אוניברסיטת תל אביב: לגב' רוחמה רוזנברג על פרס הצטיינות מטעם בית הספר למדעי היהדות, למלגת איגנץ בוביס בלימודי יהדות, לקרן ע"ש צבי וחנה ברנדה, לפרס ע"ש יעקב אנגלצ'ין ולפרסי העידוד של המכון לחקר תולדות יהדות פולין, לקרן יורן שניצר למחקר בתולדות ישראל, ולקרן זיו לשפה

ספרות ותרבות יידיש במכון גולדרייך. גופים נוספים שהעניקו לי מלגות ופרסים הם תוכנית העמיתים של מרכז שלם, מלגת בית שלום עליכם לדוקטורנטים, מענק מחקר מטעם מרכז לאוניד נבזלין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה באוניברסיטה העברית, ומלגת יד טבנקין לחקר התנועה הקיבוצית.

יבואו כולם על הברכה.

קיץ 2019

מבוא

וּיּוֹצֵאֵנִי לְמִדְבַּר יִחְלַצְנִי כִּי חָפֵץ בִּי
(תהילים יח כ)

תנועת החלוץ בפולין והעלייה לארץ ישראל

התנועה הציונית ברפובליקה הפולנית השנייה (1918–1939) הייתה המקור העיקרי לעלייה לארץ ישראל. בשנות השלושים מנה החלוץ, שהיה חלק ממנה, יותר מחמישים אלף חברים והוא כלל תנועות מקומיות שונות, ובהן תנועות הנוער החלוץ הצעיר, השומר הצעיר וגורדוניה.

הספר עוסק ב"הסתדרות החלוץ בפולין", או "פולניה" בפי בני הזמן, שמרכזה היה בוורשה. אזור זה, שלפני מלחמת העולם הראשונה היה כפוף לתנועה הציונית והחלוצית ברוסיה, נקרע ממנה ופיתח תנועה וסגנון מנהיגות משלו. נכללו בו שלוש יחידות דמוגרפיות ותרבותיות נבדלות שחוברו יחדיו: מרכז פולין שהיה בה רוב דובר פולנית (פולין הקונגרסאית), חבלי הספר המזרחיים שהיו תחת השפעה תרבותית רוסית וכללו חלקים נרחבים מאוקראינה, בלרוס וליטא (הקרסי בפולנית), והמחוזות הגרמניים לשעבר, שאוכלוסייתן היהודית הייתה דלילה. בגליציה שבדרום, שהייתה תחת שליטה אוסטרית, שמרו ההסתדרויות הציוניות על עצמאותן ופעלו בנפרד, ובתוכן אגף של החלוץ שהיה תחת השפעת השומר הצעיר.¹ בין חלקי "פולניה" הציונית שכללה את הספר המזרחי ואת מרכז פולין היו הבדלים ניכרים. סיפורו של החלוץ בפולין הוא במידה רבה סיפורה של ציונות העיירות הקטנות בספר המזרחי הנחשל, מחוץ לערים הגדולות ורשה, לודז' וקרקוב, לכוב ואפילו וילנה שבמזרח,

1 על עומק החלוקה יעיד מקומה הזניח של גליציה (פולין הקטנה) בספר החלוץ ובמאסף החלוץ בפולין שיצא בידיש מטעם מכון המחקר של תנועת העבודה הציונית בניו יורק, שפיזמאן, חלוצים אין פוילן. על התנועה בגליציה יצא מאסף נפרד שמוקדש בעיקר לארגוני הנוער שמחוץ לשומר הצעיר, ניצן, תנועת "דרור" בגליציה.

בסביבה של מיעוטים אתניים (בעיקר אוקראינים, בלרוסים וליטאים).² החלוץ שגשג הרחק ממרכזי המודרניות הפולנית – בפריפריה הגיאוגרפית, החברתית, הכלכלית והתרבותית שלה.

"הסתדרות החלוץ", בשמה הרשמי, הוקמה עם נפילת שלטון הצאר והתפרקות האימפריה ברוסיה, בפולין, בגליציה, בליטא, וכן ברומניה ובארצות נוספות. הפעילות בפולין החלה בשלהי 1915, תחת הכיבוש הגרמני, וברוסיה היא קיבלה תנופה לאחר מהפכת פברואר 1917. הקימו אותה צעירים וצעירות שמטרתם הייתה להגיע כחלוצים לארץ ישראל. השם "החלוץ" ציין את תפקידם כאוונגרד, בהשפעת התנועות המהפכניות הסוציאליסטיות והלאומיות שסביבם. הם ראו עצמם כמיעוט נבחר ההולך לפני המחנה, המתעתד לשוב אל ארצו הקדומה. עם גל ההתעוררות הלאומית ששטף את מזרח אירופה במלחמת העולם הראשונה, גדל מספרם לאלפים שהחלו להתארגן בקבוצות כדי לעלות לארץ ישראל. בשל המלחמה הדרכים לארץ היו חסומות והעלייה התעכבה. חברי החלוץ הקימו חוות הכשרה והתכוננו לקראת העלייה.

הזדמנות חדשה נפתחה לתנועה בעקבות הליברליזציה הפוליטית במזרח אירופה והצהרת בלפור, ב-2 בנובמבר 1917, וצביונה השתנה אז מאוונגרד אליטיסטי בנוסח המחתרתי ברוסיה שלפני המהפכה, לתנועת המונים פתוחה, שבמסגרתה יוכלו כל צעיר וצעירה לעלות לארץ ישראל. לדברי יוסף טרומפלדור, ממנהיגי התנועה ברוסיה, מתחילת 1919, תפקידו של החלוץ אינו להיות "כת אבירים אשר משמעת ברזל שלטת ביניהם", אלא "הסתדרות מקצועית כללית, אשר תשאף לאחד ככל האפשר את כל העמלים אשר החליטו לעקור מושבם לארץ ישראל".³ דבריו שיקפו רצון להרחיב את חוגי החלוצים מעבר לקבוצות הקטנות והמלוכדות שאפיינו אותם קודם לכן. שיטות הפעולה המחתרניות מהתקופה הצארית והעות'מאנית לא התאימו לחיים הציבוריים החופשיים והדמוקרטיים שפרחו עם קריסת האימפריות באירופה ובארץ ישראל. כעת ניתן היה להקים תנועה גדולה ועממית שתזרוז את העלייה ואת יישוב הארץ.

שני עקרונות פשוטים נועדו להכשיר את אנשי התנועה לעלייה לארץ: הכשרה גופנית, כלומר הסתגלות לעבודה פיזית קשה, והכשרה תרבותית, שכללה בעיקר לימוד עברית וכן היסטוריה יהודית וגיאוגרפיה של ארץ ישראל. כל צעיר וצעירה

2 בערים הגדולות וכו זרמים ציוניים אחרים בתמיכה רחבה לפרקים. על חוסר היציבות של זהות הפוליטית הציונית ובכלל של יהודי פולין ראו: Moss, *Negotiating Jewish nationalism*.

3 יוסף טרומפלדור, "החלוץ, מהותו ותעודתו", בתוך: ספר החלוץ, עמ' 23.

רווקים מגיל שמונה עשרה ומעלה, שהיו בריאים בגופם ועברו הכשרה, יכלו להצטרף לתנועה.⁴

לאחר המהפכה הבולשביקית הוטלו הגבלות על פעילות ציונית בברית המועצות, ומרכז התנועה החלוצית נדד עד שהתמקם בפולין באמצע שנות העשרים. הרפובליקה הפולנית השנייה כללה בגבולותיה את האוכלוסייה היהודית הגדולה באירופה. הודות לחופש רב יחסית במדינה החדשה, ולביטול ההגבלות הרבות שהיו נהוגות באימפריה הרוסית, נהגו היהודים מפריחה פוליטית ותרבותית חסרת תקדים. מצבה הכלכלי הרעוע של פולין ומדיניות ממשלתית מפלה, בייחוד יוזמות אנטישמיות של ראשי רשויות מקומיות, דחקו מאות אלפי יהודים מפרנסתם ודחפו אותם לחפש אחר אפשרויות הגירה. זאת לצד אנטישמיות ארסית בשיח הציבורי.⁵ עם הגבלת ההגירה לארצות הברית ב־1924 והעדר חלופות משמעותיות, נעשתה ארץ ישראל ליעד המרכזי להגירה.⁶

בין מלחמות העולם עלו לארץ ישראל כ־140,000 יהודים מפולין, מתוך כ־350,000 עולים בסך הכול, כמעט מחצית (41.5 אחוז), על פי אומדן שמרני יחסית. כמחצית מכחמישים אלף חברי החלוץ שעלו באותן שנים באו מפולין.⁷ המקור השני לעלייה בין המלחמות היה המרחב הדובר גרמנית במרכז אירופה (גרמניה, צ'כוסלובקיה ואוסטריה) — כ־19.2 אחוז מהעולים, בעיקר לאחר עליית הנאציזם. שיעור העולים מרוסיה או ברית המועצות היה 9.2 אחוזים, רומניה 5.6 אחוזים. יתר הארצות מנו פחות מ־3 אחוזים כל אחת.⁸ תנועה ציונית צמחה בארצות הברית, אך זו גילתה עניין פחות בעלייה והייתה המקור עיקרי לגיוס תרומות לפעילות הציונית. הרכבה של העלייה נותר אפוא ברובו מזרח אירופי.

במהרה התברר שממשלת המנדט מגבילה את העלייה בקבעה קריטריונים כלכליים לכניסת יהודים לארץ. בעלי הון יכלו להיכנס אליה ללא הגבלה, אך חסרי ההון, שנקראו "עובדים", נזקקו לאישורים מיוחדים, סרטיפיקטים בלשון הזמן. לרוב היהודים במזרח אירופה לא היו האמצעים הדרושים כדי להיכנס לארץ ישראל,

4 אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין, א, עמ' 52–81.

5 Mendelsohn, *Interwar Poland*; Tomaszewski, *Between the Social and the National*; Idem, *The civil rights of Jews*

6 Marcus, *Social and Political History*, pp. 389–410

7 כ־43%. שריד, החלוץ ותנועות הנוער בפולין, עמ' 653.

8 בשנים 1919–1942. גורביץ וגרץ, העלייה, היישוב, עמ' 59. ישנו אומדן גבוה יותר של 47.9 אחוז מפולין בשנים 1918–1938, אך הוא כולל גם חלק מהפליטים מרוסיה ומאוקראינה שעברו בפולין בדרכם לארץ. ברלס, העלייה והמשרד הארצישראלי, עמ' 432–434.

בייחוד לאחר המשבר הכלכלי העולמי. הסרטיפיקטים חולקו על ידי התנועה הציונית, שהעבירה חלק מהם להחלוץ.⁹ בשנות השלושים היה מספר הסרטיפיקטים שהקצתה הממשלה הבריטית נמוך בהרבה מהדרישה, ורק מעטים ממאות האלפים יכלו לקבלם. הרוב נשארו מאחור ונספו בשואה. תנועת החלוץ בפולין בעשרים שנות קיומה אפשרה לעשרות אלפי צעירים יהודים להגר ולהינצל. נשים וגברים צעירים, חברי החלוץ השתלבו בתנועת העבודה – ההסתדרות הכללית, מפלגות הפועלים, התנועות הקיבוציות וכן בארגון ההגנה, ותרמו לצמיחה הכללית של היישוב היהודי.

העליות הרביעית (אביב 1924–אביב 1926) והחמישית (סתיו 1932–סתיו 1935) היו עליות המוניות ראשונות שבהן הגיעו לארץ רבבות אנשים בפרק זמן קצר. הן יצרו את הגרעין הדמוגרפי של היישוב היהודי החדש בארץ ישראל ואת הבסיס החברתי של מדינת ישראל. במהלך גלי העלייה הללו, והשפל שביניהן, התהוו דפוסי הארגון של תנועת החלוץ, שקישרה בין אנשי החלוץ בתפוצות ובין תנועת הפועלים בארץ ישראל.

חקר הציונות והחלוץ בפולין

למרות מרכזיותם של יהודי פולין בתולדות היישוב ומדינת ישראל, חקר הציונות בפולין מצוי בראשיתו. מאז עבודתו החלוצית של עזרא מנדלסון על התנועה הציונית בפולין בשנים 1915–1926, שראתה אור בשנות השמונים, לא נכתבה עבודה מרכזית בנושא, שעה שחקר קורות יהודי פולין בין המלחמות משגשג.¹⁰ כך למשל, עדיין לא נכתבה ביוגרפיה מחקרית על יצחק גרינבוים, מנהיגה הבולט של הציונות בפולין בשנים 1918–1933.¹¹ בייחוד חסרה מונוגרפיה מקיפה על שנות השלושים, שבהן משכה הציונות מאות אלפי תומכים והעלייה לארץ הגיעה לשיאה. המחקרים על

9 חלמיש, במרוץ כפול, עמ' 9–26, 49–72.

10 מנדלסון, התנועה הציונית בפולין. ישנם כמה מחקרים על המזרחי והשומר הצעיר, וכן ספר בפולנית הסוקר בכלליות את הזרמים הציוניים בסוף שנות העשרים. ראו קניאל, יומרה ומעש; אליחי, החלוץ המזרחי בפולין; הנ"ל, מפעל ההכשרה של החלוץ המזרחי; צור א', לפני בוא האפלה.

11 תומכיו בארץ הוציאו ביוגרפיה לזכרו. ראו פריסטר, ללא פשרה; רוזנמן, יצחק גרינבוים.

פרק שלישי

פולחן העבודה: ייצוגים סמליים של קיבוצי ההכשרה

רק אידאל אחד יש להם, שיבוא המשיח ולכל יהודי תהיה חנות קטנה. למה, למה קמתי וברחתי מבית אבא, מכל המשפחה, מנוף ילדותי? רק מפני ששם היה לפני העתיד הזה, או להיות אֶ איד אֶ סוחר, או להיות אֶ מלמד או אֶ כלי קודש [...] תן לי עצה, קראביץ, במה אוכל לעבוד, לעבוד ממש?
חנוך ברטוב, של מי אתה ילד, עמ' 234–235

כשחייקה (חיה) פריד מקובל הגיעה לבקר את חברתה מהגימנסיה בקיבוץ קלוסובה, היא הזדעזעה מהתנאים הסניטרים הקשים אך התרשמה מהשוויון בין המינים. בנות השתתפו באסיפת הקיבוץ והביעו את דעתן באופן חופשי, ממש כמו החברים. חייקה גם פגשה שם בחור שמצא חן בעיניה. עניינים אישיים ואידיאולוגיים היו בלתי נפרדים. בעבר עסקה בפעילות ציונית, וכעת החליטה להצטרף לקיבוץ כשתסיים את לימודיה בגימנסיה. בינתיים שמרה את החלטתה בסוד. כשהגיעה העת גילתה חייקה את החלטתה לצאת להכשרה בדרך שגרמה לסנסציה בעיר:

יצאתי לעבוד בבניין, בעיר, לעין כול. מורים ותלמידים מבתי-ספר באו לראותני בעבודה ממש והביאו לי דברי מתיקה לאות הוקרה. הדבר היה לפלא בעיניהם. אחותי ריחמה עלי, אבי היה מזועזע, ואני ישבתי על ערימת אבן ובידי פטיש ומפוררת בו חצץ לחלקים קטנים. זו הייתה ראשית ההתמרדות שלי בסביבה שבה הייתי, על כל הליכותיה וגינותיה.¹

משפחתה הזדעזעה. בעבורם זו הייתה טרגדיה. אחותה ברכה נשלחה ללימודים

1 ספר קלוסובה, עמ' 66.

נשים עובדות בחצץ בקלוסובה, ללא תאריך. מוזיאון בית לוחמי הגיטאות, ארכיון התצלומים

גבוהים בחו"ל, ונראה כי זה היה הכיוון שהועידו גם לה. סיפורה של חייקה משקף את אופני הביטוי של קיבוץ ההכשרה כלפי הציבור, כלפי חוץ. הייצוגים התרבותיים שיצר ושבהם נתפס על ידי סביבתו היו מרכיב מרכזי בהווייתו. איזו משמעות ביקשו חברי הקיבוצים להציג כלפי סביבתם וכלפי עצמם? אילו סמלים עיצבה ההכשרה? המעשה ההצהרתי של חייקה — עבודת בניין בפרהסיה — ייצג באופן מוחשי את החזון הציוני של בניין מולדת על ידי יהודים ולמענם. הוא סייע לה לא רק לעזוב את בית הוריה, אלא גם להביא עמה שתי חברות לקיבוץ.

קיבוץ ההכשרה כסמל

בחינת ההיבטים התרבותיים של תנועת החלוץ בפולין מציבה שאלה עקרונית, שכן החלוץ לא היה תנועה חינוכית אלא ארגון בעל מטרות פוליטיות. החלוץ גם לא היה מפלגה, ועיקר פעילותו הייתה מעשית (הכשרה) ותעמולתית. התמקדות באידיאולוגיה ובהתפתחות הרעיונית של מנהיגי התנועה אינה נותנת מענה לשאלה

כיצד תפסו חברי החלוץ את עשייתם, ועד כמה משקפים דברי המנהיגים והפעילים את עמדותיהם.

בעיית היחסים בין המנהיגות וחברי התנועה בפולין חריפה במיוחד בשל חולשת התנועה ומפני שלא הצמיחה מנהיגות לאחר עליית מייסדיה לארץ בעלייה השלישית. רוב הפעילים המרכזיים בתנועה כבר משלביה המוקדמים היו "חיצוניים", תחילה מרוסיה ואוקראינה ובהמשך מארץ ישראל. להשתלטות תנועת הפועלים הארצישראלית והקיבוצים על החלוץ היו השלכות על אופייה הדמוקרטי, שבאו לידי ביטוי בדעיכת ועידותיה מאז הוועידה הרביעית ב-1925. החל ממשבר העלייה הרביעית, מנהיגות התנועה לא נבחרה על ידי החברים אלא מונתה על ידי הארגונים הארצישראליים.² הדיונים במרכז החלוץ הפכו לזירה להתנצחות עקרה בין הארגונים הקיבוציים, הקיבוץ המאוחד מצד אחד והקיבוץ הארצי וגורדוניה מצד שני, וחדלו לשמש במה לגיבוש עצמאי של התנועה. ככלל, השיח האידיאולוגי הלך ולבש אופי אינסטרומנטלי במסגרת המאבק הפוליטי הפנימי במחנה הפועלים. הוא אינו מלמד כיצד אימצו רוב החלוצים את האידיאולוגיה התנועתית. האופי ההיררכי של היחסים בין המנהיגים והחברים מן השורה ניכר בעיתונות התנועה התעמולתית. השפעתה בתוך התנועה הייתה מוגבלת, ולא הייתה לה כל השפעה מחוץ לה, למעט העיתון **דאָס וואָרט** שזכה לתפוצה רחבה יותר (על כך בפרקים הבאים).

כדי לעמוד על תפיסותיהם של חברי התנועה בפולין, ערכתי ניתוח סמלי של פעילותם. הגישה התרבותית-סמלית מאפשרת לבחון פרקטיקות כסוג של דיאלוג עם הסביבה.³ ניתוח ההכשרה כדיאלוג סמלי עם הציבור היהודי מציג את הערכים המרכזיים שביטאו פעיליה. בחרתי פרקטיקות מרכזיות שהיו חלק מהחוויה היומיומית של חברי ההכשרה, שכן לא מדובר בתנועה אינטלקטואלית שתוצריה העיקריים היו טקסטים. עיקר עניינה היה פעילות מעשית, ובלשון התקופה — "הגשמה". רוב חברי התנועה היו בעלי השכלה יסודית ונמשכו אליה דרך מעשים אליהם נחשפו.

קיבוצי ההכשרה היו גולת הכותרת של תנועת החלוץ והביטוי המלא של ערכיה. סניפי התנועה, שיידונו בפרקים הבאים, היו החוליה החלשה בה. הם מנו הרבה יותר חברים אך פעילותם הייתה תלויה בהרכב המקומי. חברי הסניפים חסרו לרוב כלים

2 אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין, ב, עמ' 369–409; שפירא א', ברל, עמ' 448–522.

3 ראו למשל, גירץ, פרשנות של תרבויות; דה סרטו, המצאת היומיום; בילו, ללא מצרים; Robert Darnton, *The Great Cat Massacre*

לניהול עבודה חינוכית משמעותית, רמת התכנים הייתה נמוכה והסתכמה על פי רוב על קריאה בעיתון ושיחה, או על הידע של חברים. בהשוואה לתנועות נוער בפולין שנהנו מרציפות ארגונית וחינוכית שנים רבות, לא נוצרו בסניפי החלוצי טקסים וסמלים ייחודיים. חבריו היו מבוגרים יותר מחברי תנועות הנוער המתבגרים, ונתונים פחות להשפעה. קיבוץ ההכשרה היה הייצוג המשמעותי והמגובש ביותר של התנועה. אידיאלוגים של תנועת החלוצי טענו שההכשרה הקיבוצית היא היצירה המקורית החשובה ביותר של תנועת החלוצי בפולין, והביטוי השלם של ערכיה.⁴ בפרק הקודם ראינו שמדובר בייבוא של דגמים ארצישראליים, אך נכון לראות בה את סימן ההיכר המובהק של תנועת החלוצי בפולין, ואימוץ הערכים הארצישראליים היה מקור עוצמתה כלפי הסביבה. בשנות השלושים, כשהתנועה גדלה והתפשטה, הייתה לקיבוצי ההכשרה נוכחות ציבורית ניכרת. ההכשרה מאפשרת לבחון כיצד הוצגו ערכי התנועה לציבור והונחלו לחבריה. כל הזרמים הציוניים אימצו את דגם ההכשרה וניסו להתאימם לצרכיהם ולתפיסתם. קיבוצי ההכשרה עוררו תגובות ציבוריות מגוונות. בשנות השלושים, כשהתפשטו למרכז פולין, התפתח שיח ער סביב הדגם החלוצי בקרב תומכים ומבקרים כחלק מהפולמוס הציבורי על הציונות.⁵ להלן אציע פרשנות לפרקטיקות בולטות ולמשמעותן האפשרית. קיבוץ ההכשרה היה אחד מהחלופות המודרניות והרדיקליות שצמחו בפולין על רקע תהליכי החילון המואצים של החברה היהודית. אבחן גם כיצד התכתב עולם המושגים של קיבוץ ההכשרה עם המסורת היהודית. זאת כחלק מדיון על צמיחתה של הלאומיות כתהליך חילון של ערכים מסורתיים.

ניפוץ אבנים במרכז העיר

הכרזתה הדרמטית של חייקה על הצטרפותה לתנועה לא הייתה רק ביטוי למרד בסמכות ההורים, או הצהרה פמיניסטית נגד תפקידי מגדר מסורתיים. חייקה כיוונה את המעשה בעיקר כלפי בני גילה – מכריה בני הטובים – אחותה וחבריה מהגיימנסיה. היא ניתקה את עצמה מהמעגל החברתי אליו השתייכה, מאחר

4 ראו למשל, יצחק טבנקין, "חינוך לדמות האדם והפועל", *ספר החלוצי*, עמ' 222–224.

5 ראו אופנהיים, *תנועת החלוצי בפולין*, ב, עמ' 468–471 (להלן בפרק 1); בר-אל, *מרדכי הלטר*; צ'רניאבסקי, *בעור שיניהם*, עמ' 49–80; Molisak and Ronen, *Polish and Hebrew Literature*.